

Лекція I. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР

Глава 1. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна

Взаємовідносини серед етнонаціональних спільнот (етносами, націями, корінними народами, етнічними та національними меншинами) і між ними та державою досить тісні, складні й суперечливі, а перманентно існуючі конфлікти такі специфічні та потенційно небезпечні, що потребують, по-перше, всебічного ретельного аналізу і теоретичного осмислення, а по-друге, науково обґрунтованого управління й урегулювання. А це, у свою чергу, вимагає розвитку такої нової науки, як етнополітологія, та проведення базованої на її теоретичних розробках ефективної цивілізованої етнонаціональної політики.

1.1. Предмет та об'єкт етнополітології

Потреба з'ясування внутрішнього змісту національного розвитку і міжнаціональних відносин обумовила виникнення нового напрямку політичних і соціальних наук – етнополітології.

Її завданням стала розробка теорії етнополітики, тобто специфічної сфери політичної діяльності, зосередженої навколо питання узгодження й гармонізації інтересів етносів і націй, здебільшого суперечливих, між «націями-державами» та етнічними меншинами, а також між окремими меншинами. Зростає необхідність посиленої уваги до узгодження й гармонізації міжетнічних проблем і конфліктів, що актуалізує наукові пошуки і дослідження .

Етнополітологія як наука виникла на Заході ще на початку ХХ ст. Вагомий внесок у її розвиток зробили не лише західні (М. Бем, Ф. Герць, Р. Челлен), а й українські вчені, зокрема О. Бочковський, В. Старосольський та ін. Однак у радянські часи етнополітологія (як і політологія, етнологія та націологія) була заборонена. У незалежній Україні вона відродилася і досить успішно розвивається.

Етнополітологія – як дисципліна і предмет розкриває роль і місце національних спільнот в історії людської цивілізації та політичному житті суспільства, їх взаємовідносини між собою, а також із державою, про закономірності етнополітичних процесів, рушійні сили етнічних та національних рухів, про засади та принципи етнонаціональної політики, шляхи і методи забезпечення етнополітичної стабільності (О. Картунов).

Це наука про етнонаціональну політику, провідне місце в якій належить державі. Зауважимо, що лише у середині 90-х рр. XX ст. в Україні виникла етнополітологія – нова наука та потенційна навчальна дисципліна, яка вивчає закономірності розвитку етнополітичних процесів і розробляє теоретичні засади етнонаціональної політики.

При цьому етнополітологія користується не лише загальнонауковими, а й цілою низкою спеціальних принципів і методів. Теоретичною основою етнополітології є критичне етнополітичне мислення, яке прийшло на зміну догматичному мисленню.

Етнополітична думка пройшла довгий шлях розвитку. Ще в стародавні часи виявилися дві тенденції до вирішення етнополітичних проблем: ліберально-демократична (Демокрит, Перикл, Сократ та ін.) і консервативна (Геракліт, Платон, Аристотель та ін.). З початку нової ери панівною стала консервативна тенденція, яка виявилася в створенні та існуванні протягом тривалого часу величезних унітарних авторитарно-тоталітарних багатоетнічних імперій, що проводили політику насильницької асиміляції, перемішування та переселення народів. В епоху Відродження процес розвитку ідей ліберальної демократії та консерватизму в етнополітичному процесі, розпочатий в Італії, поширився на Європу, а згодом – і на північноамериканський континент. Перша тенденція розвивалася завдяки працям І. Канта, І. Гердера, М. Драгоманова, М. Грушевського та ін. Розвиток другої тенденції закріплювався в працях М. Макіавеллі, Г. Гегеля, Т. Мора, В. Липинського та ін. Пік розвитку етнополітичних ідей припав на XVIII – початок XIX ст., що було зумовлено переходом людства до

індустріального періоду свого розвитку. Саме в ті часи почала формуватися більшість сучасних етнополітичних концепцій і, зокрема, теорії нації, національної держави, націоналізму, прав людини та націй у їх взаємозв'язку.

Протягом свого існування людство виробило певні форми державних утворень – етнічну державу, імперію, національну державу (унітарну, централізовану й децентралізовану), федерацію, конфедерацію тощо. Етнічна держава, проіснувавши нетривалий проміжок часу, через асиміляційні та міграційні процеси, примусові переселення народів лишилася епізодом в історії людства. Національна держава виникає як реакція на існування величезних імперій. Це держава не з моноетнічним (як етнічна держава стародавнього світу), а зі змішаним, поліетнічним складом населення, об'єднана спільним громадянством, політичними інтересами та цінностями (парламент, принцип розподілу влади тощо). Разом з ідеями національної держави виникає ідеологія націоналізму, яка виконувала в історії як об'єднувальні, так і руйнівні функції, зароджуються концепції прав націй на самовизначення, теорії стосовно національного питання, національної свідомості й самосвідомості, національно-державного будівництва. Названі концепції і проблеми є складовою самостійних наук – етнополітології, етнології, етноконфліктології, етнодержавознавства.

Досить перспективним напрямком з погляду на етнодержавотворчі процеси, що відбуваються в сучасному світі, в Україні є, зокрема, етнодержавознавство, засновники якого досліджують етнічну сферу під кутом етнодержавотворчих процесів, констатуючи, що його «предметом є явища, тенденції та закономірності етнонаціонального розвитку, зміст яких – той чи інший спосіб та форма національно-державного самовизначення» [1: 23].

Глобалізаційні та інтеграційні процеси обумовили цілу низку чинників, які вимагають подальшого розвитку етнополітології та вдосконалення етнонаціональної політики:

- багатонаціональний поліетнічний склад населення планети й абсолютної більшості сучасних країн;
- безпідставність очікувань швидкого зникнення націй та національного і тим більше етносів та етнічного;
- могутні процеси етнічного ренесансу та політизації етносів;
- вибух націоналізму в Східній Європі та деяких інших регіонах;
- дезінтеграційні процеси в Східній Європі і посилення інтеграційних процесів у Західній Європі та Північній Америці;
- послаблення етнополітичної стабільності в багатьох країнах, загострення етнополітичних конфліктів, переростання багатьох із них в етнічні війни;
- виникнення нових націй-держав і питання їх етнополітичної стабільності тощо.

Слід особливо наголосити на тому, що виникнення та становлення етнополітології є об'єктивним процесом, оскільки її можна вважати наукою про політику виживання та самореалізації людини як представника певного етносу, етнонаціональних спільнот і людства.

Етнополітологія має власні предмет і об'єкт дослідження.

Предметом етнополітології є аналіз етнополітичної царини людського буття, виявлення закономірностей і тенденцій розвитку національних процесів, виходу та їх діяльності етнонаціональних спільнот на політичну арену, суперництва й боротьби, співжиття та співпраці між собою та з державою тощо.

Об'єктом етнополітології є людина, етнонаціональні спільноти (етноси, нації, корінні народи, національні та етнічні меншини); їхні утворення (партії, організації, рухи тощо); націоналізм, який є однією з рушійних сил суспільного розвитку; етнополітична культура, яка визначає ціннісні орієнтації і поведінку широких народних мас, а також держава та її політика в етнонаціональній сфері.

Таким чином, **етнополітологія** – це не просто сукупність певних частин таких наук, як етнологія, націологія та політологія, а їх природний сплав,

унаслідок якого виникла нова, самостійна наука, дослідницька концепція та потенційна навчальна дисципліна з власним предметом і об'єктом дослідження. Вона органічно входить до інтегральної науки про політику в усіх її проявах.

Етнополітологія користується загальнонауковими та спеціальними принципами і методами дослідження. Серед останніх на увагу заслуговує критичне етнополітичне мислення.

Етнополітичне мислення – це синтез етнічних, національних і політичних почуттів, свідомості, поглядів, переконань і застосовуваних на практиці орієнтирів етнополітичної поведінки.

Етнополітичне мислення не тільки відбиває реалії етнополітичної ситуації, а й суттєво впливає на неї. Воно може або сприяти зміцненню етнополітичної стабільності, або призводити до її загострення. Характер і наслідки цього впливу залежать від типу мислення – догматичного чи критичного.

Догматичне етнополітичне мислення – це старий тип мислення, в основі якого лежать формаційний, класовий та партійний підходи. Особливостями догматичного етнополітичного мислення є революційні шляхи та силові методи вирішення етнополітичних проблем. Для нього чужі пошуки компромісу та консенсусу. Догматичне мислення будується на якійсь одній теорії, яка видається за єдину панацею від усіх етнополітичних проблем. У колишньому СРСР нею була марксистсько-ленінська теорія нації та національних відносин. Догматичне етнополітичне мислення як породження тоталітарного режиму стало гальмом на шляху переходу до громадянського суспільства та перешкодою врегулювання етнополітичних конфліктів.

Критичне етнополітичне мислення – це новий для нас, а подекуди й для Заходу тип мислення, який базується на цивілізаційних і гуманістичних принципах свободи й демократії.

Критичне етнополітичне мислення передбачає не лише відход від старих догм чи переоцінку положень, що не втратили своєї актуальності, а й

постійне творче переосмислення етнополітичних процесів, розробку нових теоретичних підходів, нескінченний пошук оригінальних і ефективних шляхів вирішення етнополітичних проблем. Критичне етнополітичне мислення – це синтез ідей, концепцій та теорій, а також шляхів і методів послаблення міжетнічних протиріч, урегулювання етнополітичних конфліктів і забезпечення етнополітичної стабільності.

Основними рисами критичного етнополітичного мислення є еволюційні шляхи та політичні методи, готовність і здатність до пошуків компромісу та консенсусу при вирішенні будь-яких етнополітичних проблем. Критичне етнополітичне мислення – багатовимірне й багатозначне, поліваріантне й альтернативне. Воно плюралістичне і передбачає наявність кількох теорій з одного й того ж питання, а також альтернативних нестандартних шляхів і методів його вирішення. Це створює сприятливі умови для моделювання етнополітичних процесів та їх прогнозування. Актуальність і значущість цього типу мислення дедалі зростає, що обумовлене етнічним ренесансом, посиленням процесом політизації етносів, ускладненням етнополітичної ситуації в посттоталітарних державах, загостренням етнополітичних та етно-регіональних конфліктів тощо.

Усе це свідчить про доцільність і необхідність відмови від догматичного етнополітичного мислення та переходу на позиції критичного. Це не данина моді, а необхідність, життєво важлива проблема. Перехід цей буде тривалим, виключно складним і для багатьох хворобливим. Це буде, власне, своєрідна революція в поглядах і свідомості багатьох учених, політичних діячів і простих людей.

Отже, *критичне етнополітичне мислення* – це суттєве досягнення всієї людської цивілізації, вагома вселюдська цінність. Воно стає ключем для розуміння сутності, характеру та рушійних сил етнополітичних процесів і теоретико-методологічною основою демократичної етнонаціональної політики.

Основні цілі та завдання етнополітології полягають у тому, щоб допомагати оволодівати критичним етнополітичним мисленням; знайомити з вітчизняними та західними етнополітичними теоріями; обґрунтовувати місце й роль етнонаціональних спільнот у політичному житті суспільства; аналізувати причини етнополітичного ренесансу; давати об'єктивний аналіз націоналізму; висвітлювати досягнення, проблеми та перспективи національно-державного будівництва; розкривати сутність і принципи справді демократичної етнонаціональної політики; озброювати знаннями і вмінням аналізувати причини виникнення та загострення етнополітичних конфліктів, знаходити методи і засоби їх розв'язання, а також виявляти шляхи збереження та зміцнення етнополітичної стабільності як одного з головних чинників національної безпеки України.

Етнополітологія як наука вже отримала визнання і на Заході, і в Україні. Сьогодні вона є навчальною дисципліною. Етнополітична сфера, нарешті, стає об'єктом дослідження та вивчення окремої спеціальної академічної науки та навчальної дисципліни. Занадто дорогу ціну вже сплатило (дві світові, безліч етно- та національно-визвольних воєн) і платить (десятки кривавих етнополітичних конфліктів) людство за нехтування політичними елітами та науковим співтовариством цієї найскладнішої та найважливішої сфери. Однак є надія, що розвиток етнополітології може певною мірою допомогти народам і людству хоча б у третьому тисячолітті запобігти ескалації етнополітичних конфліктів і забезпечити етнополітичну стабільність. Розвиток теорії етнополітики був у першу чергу науковим виконанням соціального замовлення, сформованого реальним ходом етнонаціональних процесів у світі.

Однак було б необачним обминути й той аспект, що відокремлення етнополітології в окремий науковий напрям було також і результатом внутрішньої логіки розвитку теорії нації та теорії етносу. З формуванням великих націй і появою національних держав у XVIII – XIX ст. саме вони стали першочерговим об'єктом наукового вивчення. В міру того, як життя

розкривало значно більшу різноманітність форм етносоціальної організації та форм політичної суб'єктивності, розширилися і об'єктна та предметна сфери соціальних та політичних наук. Вивчення етносоціального феномену почало переходити з макро- на мікрорівень, зосереджуючись, крім націй, на менших за розмірами етнічних, культурних, релігійних, лінгвістичних та подібних до них групах.

Теорія етнополітики, таким чином, формувалася як реакція на соціальну потребу на ґрунті наявного наукового знання про такі історичні явища, як нація, етнос, етнополітика у всій різноманітності їх форм і проявів.

У процесі досліджень феномену етнополітики, у яких взяли участь представники найрізноманітніших галузей суспільствознавства – історики, політологи, етнологи, соціологи, філософи тощо, поступово сформувалася *структура теорії етнополітики*, тобто сукупність питань, вирішення яких дає можливість здійснити головне завдання будь-якої наукової теорії: пояснення того чи іншого явища, його внутрішніх системних зв'язків та логіки його функціонування.

1.2. Структура і зміст етнополітології

Концентруючись навколо вище зазначених проблем, етнополітологія має структуру, компоненти якої тісно взаємодіють між собою та з інститутами влади. Їх можна звести до трьох напрямів:

1. *Етнополітичні відносини суб'єктів певної країни*, які виявляють певний характер взаємозв'язків етносів між собою та з інститутами влади. У змістовому плані вони характеризують багатоманітну взаємодію національної еліти та національного електорату, національних рухів, партій тощо. Показником етнополітичного життя тут є відносини суб'єктів етнополітики в змаганні за політичне панування або задоволення власних інтересів – свідоме національне примирення чи міжнаціональний конфлікт у суспільстві.

2. *Етнополітична свідомість* як сукупність поглядів і настанов, що характеризують ставлення етноспільнот та різних національностей до владних інституцій, традицій, норм політичного життя і віддзеркалюються через суспільні думки, настрої та політичні дії.

3. *Етнополітична організація* як частина інституцій держави та етноспільнот у вигляді національних автономій, етноеліти, національних рухів, партій та інших ланок. Відбиваючи національний склад держави, вона зосереджує в собі владні волевиявлення цього поліетнічного складу, втілює його в керівні рішення, надає певної спрямованості процесу міжнаціональних відносин. Наявність і взаємодія цих структурних елементів дозволяє здійснювати етнополітичні функції в поліетнічному суспільстві [2: 572 – 573].

Найактивніше розроблюваними в етнополітології питаннями, які складають структуру теорії етнополітики, стали:

- предмет етнополітичних досліджень;
- суб'єкти та об'єкти етнополітики;
- питання самоорганізації етноспільнот;
- мета етнополітичної діяльності;
- проблеми самовизначення етносів;
- етнонаціональні аспекти політичного лідерства та політичної еліти;
- нація-держава;
- людський вимір етнополітики;
- етнополітичні аспекти міграції;
- система етнополітичних зв'язків у суспільстві;
- етнічна (національна) соціалізація особи;
- виникнення етноконфліктних ситуацій та їх розв'язання;
- політична нація.

До якого сюжету етнополітики не звернувся б дослідник, в усіх випадках він буде обмежений колом питань, зумовлених взаємозв'язком між

політикою та етнічністю. Вони, власне кажучи, і становлять предметну область етнополітології.

Термін «політика» є загальновідомим і не вимагає окремого роз'яснення. Що ж до терміна «*етнічність*», то він характерний переважно для західної понятійної традиції й до того ж є полісемантичним – використовується як для того, щоб підкреслити етнічну ідентичність групи або індивіда, так і як еквівалент етнічної одиниці (етнічної групи, народу тощо). Зрозуміло, що для етнополітології важлива не етнічна ідентичність як така, а її політизація до рівня проблем і конфліктів, які потребують політичного втручання. Конкретніше – це відносини держави з етнічними групами, які зазнають нерівноправного ставлення до себе. Тим самим логіка розвитку етнополітології поступово веде до зосередження на етнічному *конфлікті*, який тим самим стає її *предметом*.

Поступово сформувалися *три напрями виявлення етнічного конфлікту*: 1) дослідження поодиноких випадків етнічних конфліктів; 2) теоретичні дослідження різноманітних форм етнічних конфліктів у минулому і сучасному; 3) порівняльні дослідження етноконфліктних ситуацій.

Жваві дискусії точаться навколо питання: що мусить становити предметну область етнополітології при дослідженні рушійних сил етнічного конфлікту? На сьогодні практично всім зрозуміла хибність марксистського обмеження предметної сфери етноконфліктології виключно класовими сюжетами. Як з'ясувалося, класові протиріччя, за всієї своєї важливості, не можуть бути єдиною причиною етнополітичних проблем, а в окремих випадках вони не відіграють принципової ролі.

– Міжетнічні конфлікти – це конфлікти не між окремими класами, а серед етногруп з різним соціальним статусом, коли одна з них прагне усунути своє нерівноправне становище при розподілі суспільних благ – влади, вигідних економічних ніш, соціальних пільг тощо. Тому предметною сферою етнополітичної теорії, якщо взяти її соціально-економічний бік, є проблема нерівності між групами. До того ж, захоплення суто соціально-

економічною частиною питання, за всієї її важливості, заважає повнішому розумінню суті й змісту етнічних конфліктів.

– Не меншого значення набуває така тема, як психокультурні мотиви, які визначають характер етнополітичної поведінки. Оскільки конфліктуючі групи мають свою етнічну ідентичність, то остання не менш, ніж соціальна чи класова приналежність, обумовлює людські дії. Особливо у тих випадках, коли людина опиняється перед трагічним вибором між власним соціальним просуванням і зреченням від своєї етнічної приналежності (національності), мови, історичної свідомості, культури, релігії тощо.

Отже, помилковим є як обмеження предметної сфери етнополітології так званим «класовим аналізом», так і ідеалізацією етнічності, тобто захопленням етнопсихологічними питаннями за рахунок соціально-економічних.

Будь-яка політика – це гра, у якій беруть участь певні дійові особи (суб'єкти), кількість яких важко передбачити. Можна говорити лише про головні суб'єкти і насамперед про такий узагальнений його вид чи тип, який визначається терміном «політизована етнічність» (коли етнічність розуміється як синонім групи). Саме політизована етнічність опиняється на вістрі етнічного конфлікту, саме вона все частіше виступає заміною класовому та ідеологічному конфлікту в суспільстві, саме вона останнім часом усе гучніше претендує на провідну роль у виправданні або засудженні політичної влади.

Політизована етнічність (тобто *етнічна група*, охоплена прагненням досягти певної політичної мети), як правило, є ініціатором конфліктних ситуацій, яка кидаючи виклик іншому, не менш важливому суб'єкту етнополітики, яким є державна нація («нація-держава»).

Етнічним групам притаманні такі риси, як особлива культура, мова, релігія, психологія солідарності між її членами, на ґрунті чого в них формується почуття спільної приналежності.

На етнополітичній арені етнічні групи виступають найчастіше як національні меншини. Це означає, по-перше, що за своєю етнічною ідентичністю вони відрізняються від нації, яка становить ядро національної держави. У цьому відношенні їх не можна плутати з етнографічними групами, які є локальним варіантом нації. Наприклад, етнічними групами в Україні є поляки, євреї, болгари та подібні до них групи неукраїнського походження, а етнографічними групами – лемки, гуцули, русини.

По-друге, етнічною групою може вважатися певна кількість людей з однаковою ідентичністю лише в тому разі, коли вони достатньо згуртовані, якщо не територіально, то принаймні політично або духовно. В Україні, наприклад, проживають представники більше ста національностей, але згуртованими етнічними групами можна вважати далеко не всіх – росіян, білорусів, угорців, греків, поляків, євреїв та ін.

По-третє, етнічна група мусить мати достатні параметри для демографічного самовідтворення. Не можуть вважатися етнічною групою декілька десятків або навіть сотень людей однієї національності, якщо вони до того ж розпорошені по території держави.

Утворення національних меншостей у складі населення держави може бути наслідком різних історичних подій. У більшості випадків це результат міграції (росіяни, євреї, асирійці, греки та інші в Україні, українці в Росії, США, Канаді та інших країнах).

Інколи частина етносу відокремлюється від основного ядра внаслідок війни і перекроювання кордонів (австрійці в Італії, угорці в Румунії, курди в Туреччині, Ірані та Іраку). У ряді випадків меншість формується на тій території, що й більшість, і паралельно з нею (караїми в Україні).

Другий важливий суб'єкт етнополітики – *«нація-держава»* – виникає здебільшого двома шляхами. Або певна етнічна спільнота, політизуючись, домагається утворення власної держави, в якій вона стає ядром. Цей процес «політизації етнічності» завершується, як правило, утворенням *етнічної «нації-держави»*. Або держава, на території якої опинилися через збіг

обставин різні етнічні компоненти, згуртовує їх у спільну націю шляхом «етнізації політики». Нації такого роду становлять здебільшого *політичну сукупність* співгромадян.

І політичні, і етнічні нації об'єднує те, що вони повсякчасно мусять розв'язувати один і той самий комплекс проблем – формування національних інтересів, шляхів їх забезпечення, збереження територіальної цілісності, досягнення національної монолітності, визначення перспектив свого розвитку. Існування нації, за словами французького соціолога Ж. Ренана, – це щоденний плебісцит.

Як нація, так і політизована етнічна група виступають суб'єктами з власними політико-ідеологічними доктринами, покликаними обґрунтовувати їхні інтереси, цілі, права. Інтерес «націй-держав» формується як націоналізм. У багатьох випадках націоналізм був стимулятором воєн, конфліктів, дискримінації одним народом іншого тощо, через що він викликав до себе негативне ставлення.

Останнім часом на зміну егоїстичному «класичному» націоналізму приходять так звані «новий» націоналізм, який опікується внутрішніми проблемами держави й не загрожує світовому порядку.

Доктрина, яка формулює інтереси етнічних груп, здобула назву «*етнонаціоналізм*». Найчастіше в центрі цієї доктрини міститься вимога національного самовизначення або у формі суверенної держави, або у формі національної автономії.

Реалізація першої вимоги ототожнює етнонаціоналізм із сепаратизмом. Сучасне світове співтовариство негативно ставиться до розпаду існуючих національних держав і здебільшого засуджує сепаратистські рухи. Тому більшість етнонаціональних вимог обмежується проблемами збереження етнічної ідентичності груп, забезпечення їх рівноправності.

Тривалий час в етнополітології дискусійним залишалося питання: «Які цілі в етнополітичних рухах є пріоритетними – культурні чи утилітарні?» Дискусія була викликана давньою суперечкою між марксистською і західною

традиціями пояснення мотивів людської поведінки: чи зумовлені вони лише матеріальними факторами буття, чи, крім матеріальних факторів, індивід керується також і певними морально-психологічними імперативами, вільними від утилітарності. Поступово етнополітологія звільнилася як від вульгарного економічного детермінізму, так і від культурно-психологічного ідеалізму, утвердившись у думці, що у формуванні етнополітичних програм посідають однакове місце як економічні, так і культурні цілі й гасла. Щоправда, залежно від історичних обставин група може робити наголос на перші або другі з них. Але це слід розглядати як ситуаційний прояв спільних для всіх етнонаціональних програм пріоритетів.

Одне з важливих питань етнополітології – визначення *лідерів етнонаціональних рухів*. Як правило, до них належать ті, хто найбільше усвідомлює потребу в свободі, хто особливо відчуває себе найбільш пригнобленим, обмеженим у можливостях, хто найбільш здатний усвідомити причини й зміст свого невдоволення, хто прагне поліпшити долю своєї групи.

Найчастіше ця категорія людей визначається терміном «*етнічна еліта*». Вона гуртує й мобілізує групу навколо етнічних символів і закликає її до суперництва з іншими групами або за національно-культурну автономію, або за територіальну автономію, або за рівний чи привілейований доступ до можливостей та ресурсів суспільства. Етнічна еліта залишається такою, навіть коли вона утримує свою групу від сепаратизму та закликає її до підкорення панівній нації. У таких випадках вона відіграє роль «буфера» між центральною елітою і своєю групою.

Етнонаціоналізм, як і націоналізм взагалі, на різних історичних етапах нерідко користувався підтримкою різних прошарків суспільства. Але найповнішим виразником і акумулятором інтересів своїх груп були, як правило, так звані «інтелектуали». Ця група включає значно ширші прошарки, ніж просто інтелектуали. Поруч з останньою до неї належать професійні політики, бюрократія, менеджери тощо. Однак інтелігенція

посідає особливе місце в «політизації етнічності», бо вона першою звертається до політики як до засобу розв'язання своїх соціальних проблем.

Провідна роль інтелектуалів в етнічному відродженні пояснюється низкою обставин: по-перше, неспроможністю інших груп взяти на себе лідерство; по-друге, специфічними умовами становлення цього прошарку, особливо інтелігенції. Від самого початку інтелігенція відзначалась світським мисленням, свободою від державних догм, практичністю, що спричинило її конфронтацію з церквою й аристократією.

Унаслідок цієї конфронтації інтелігенція опинилася в ізоляції від інших соціальних груп, що підштовхнуло її до вивчення джерел власної етнічної ідентичності та до використання останньої з метою політизації етнічних груп, з яких вона вийшла.

Важливою частиною теорії етнополітики є *питання про взаємозв'язок між етнічністю й політичною системою*, у межах якої вона себе виявляє. Центральним питанням при вивченні політичних систем є питання про владу. Отже, етнополітичні дослідження неминуче приходять до питання про етнічність як ефективний засіб перерозподілу влади використання останньої для здобуття для «своєї» групи різних переваг або принаймні рівноправного статусу. Вже помічено, що етнічність стає все більш відчутним фактором у розподілі влади, оскільки такі фактори групової солідарності, як ідеологічний або класовий, втрачають свою роль. Тому від правильного розподілу балансу влади серед різних конкуруючих етнічних груп часто залежить життєздатність держави.

Проблема пропорційного розподілу влади між суб'єктами етнополітичного процесу прямо пов'язана з питанням про справедливий чи несправедливий характер національно-державного устрою. Ставленням громадськості до цього питання великою мірою визначається легітимацією системи в очах підданих. Питання про те, хто контролює законну владу і як вона використовується для розв'язання міжетнічних проблем, набуває особливого значення.

Вище вже зазначалося, що в центрі сфери етнополітичної теорії стоїть етнічний конфлікт. Тому особливої ваги набуває питання про його зародження, етапи розвитку, форми прояву.

Нарешті, важливим розділом етнополітології є *узагальнення й систематизація можливої етнополітичної поведінки націй, державних органів, етнічних груп.*

Етнополітична поведінка являє собою послідовність реальних кроків суб'єкта етнополітики у відповідь на виклик, що його кидає етнополітична ситуація, яка утворюється внаслідок діяльності всіх інших суб'єктів етнополітичного процесу.

Залежно від морально-психологічного настрою й політичної традиції суб'єкта, його етнополітична поведінка може бути:

- наступальною чи захисною;
- активною чи пасивною, конформістською або нейтральною;
- екстремістською чи поміркованою;
- безкомпромісною (ірраціональною) чи компромісною (раціональною);
- легальною чи нелегальною;
- насильницькою чи ненасильницькою.

Залежно від мети, що її ставить собі етнополітичний суб'єкт, його поведінка може набувати різноманітних форм етнополітичної діяльності.

Етнічна група, яка найчастіше є ініціатором етнополітичної дестабілізації, демонструє такі *форми етнополітичної діяльності*:

- ізоляція від інших груп (класичний приклад – «мілети» в Оттоманській імперії);
- добровільна акультурація чи навіть асиміляція;
- комуналізм, тобто самоорганізація у вигляді громади й забезпечення власного контролю за своїм життям;
- автономізм, тобто боротьба за досягнення автономного статусу.

- сепаратизм – боротьба за вихід зі складу держави й утворення власної окремої держави (такого роду поведінку продемонстрував український народ в 1991 р.);
- іредентизм – прагнення до об'єднання частин одного народу, розколотого між різними державами (зокрема, іредентизм був складовою частиною ідеології українського національно-визвольного руху до 1939 р. На сьогодні він притаманний, зокрема, курдам);
- добровільна міграція за межі держави у випадках, коли інші форми етнополітичної поведінки не мали успіху (такою була, наприклад, реакція радянських євреїв, які вдалися до масової еміграції).

Центральна (панівна) група та підконтрольні їй державні органи можуть демонструвати такі форми етнополітичної діяльності:

- усунення з політичної арени суб'єкта етнополітики, який є ініціатором загрозливого виклику. Такого роду мета досягається, як правило, шляхом геноциду, етноциду, примусової асиміляції чи депортації ініціатора виклику за межі держави (наприклад, депортація німців із країн Східної Європи після Другої світової війни);
- депортація етнічних груп у межах держави з метою ліквідації компактності її поселення й подальшого розселення в дисперсному стані, щоб позбавити її можливості політичної консолідації (така поведінка була притаманна сталінській диктатурі, у часи якої етнічної батьківщини були позбавлені кримські татари, чеченці, інгуші, калмики, німці та інші етнічні групи загальною кількістю понад 2,2 млн. осіб. Примусову депортацію пережили українці в Польщі після закінчення Другої світової війни);
- колонізація території етнічної групи представниками панівної нації з метою зміни на власну користь етнодемографічного балансу в регіоні;
- відверте нехтування державою вимог етнічної групи з метою збереження статус-кво, який задовольняє панівну групу.

- утворення механізму узгодження етнополітичних проблем між представниками етнічних груп. В окремих випадках кожна з груп одержує право вето, використовуючи його проти можливого групового тиску;
- надання етнічній групі права на утворення культурно-національної автономії або національно-територіальної автономії в місці її компактного проживання;
- федералізація країн, яка має на меті задовольнити частину вимог етнічних груп щодо своєї суверенності з тим, щоб не допустити їхнього виходу зі складу держави.

Теорія етнополітики, розвинута сучасною етнополітологією, здатна виконувати завдання, що покладаються на наукову теорію взагалі, – пояснювати факти, які відносяться до сфери етнополітики, виходячи з єдиної точки зору (тобто на ґрунті єдиної ідеї), зводити їх до стрункої системи знань, що дозволяє пояснювати нові або малодосліджені явища.

Сутність положень цієї теорії підтвердилася, зокрема, етнополітологічними прогнозами неминучого розпаду СРСР. Міжетнічні й міжнаціональні відносини на пострадянському просторі дають безліч нових фактів, наукове осмислення яких дозволить поглибити етнополітологічний напрям суспільних наук.

1.3. Етнонаціональні форми існування людства

Загальновизнано, що людство поділяється на етноси і водночас складається із майже шести тисяч етносів. «*Етнос*, – зазначав Л. М. Гумільов, – це специфічна форма існування *Homo sapiens*... Поза етносом немає жодної людини».

Характеризуючи етноси, слід враховувати таке.

По-перше, етноси є найдавнішими природними людськими спільнотами, які виникли задовго до появи і класів, і держав.

По-друге, етноси є індивідуальним, унікальним, неповторним феноменом. Вони відрізняються один від одного не лише за своєю формою, але і за

змістом свого існування, сутністю та характером. І саме ця неповторність та оригінальність форм і змісту існування етносів робить людство таким різноманітним та мозаїчним.

По-третє, основними ознаками етносу вважаються спільне походження, мова, культура, територія, релігія, традиції тощо.

По-четверте, етногрупи постійно змінюються: одні революціонізують наднаціональні спільноти (Європейський Союз, безуспішна спроба утворити "радянський народ"), інші зникають внаслідок асиміляції, треті виникають під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів (численні групи мігрантів в ЄС та ін.)

Як правило, для визначення етносу досить однієї-двох із зазначених ознак. Однак слід враховувати, що: а) спільне походження може бути як реальним, так і міфічним; б) територія має значення для етносу, головним чином, у часи його формування, бо пізніше він може розселитися по інших територіях; в) члени одного етносу можуть розмовляти різними мовами тощо.

Отже, **етнос** – це позачасова, позатериторіальна, позадержавна, надкласова спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою). При цьому під позачасовістю етносу мають на увазі те, що етноси – це не лише сучасні покоління, а й минулі та майбутні (адже, за Л. М. Гумільовим, етноси існують 12-15 століть, тобто протягом щонайменше 40 поколінь). Щодо позатериторіальності (екстериторіальності) та позадержавності етносу, то тут йдеться про те, що сьогодні важко знайти такий етнос, усі члени якого проживали б у межах якоїсь однієї держави або на якійсь одній чітко окресленій території. Принагідно відзначимо, що все це добре розумів і напрочуд коротко й чітко висловив Т. Г. Шевченко у назві одного зі своїх безсмертних творів: «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні...»

Український етнос складається з усіх осіб, хто незалежно від країни проживання вважає себе українцем або особою українського походження. Українці в Україні становлять ядро цього етносу або українську етнічну націю; зарубіжні українці та/чи особи українського походження – то частини українського етносу або українські етнонаціональні групи. Невеликі групи українців в Україні – бойки, лемки та інші, які мають деякі специфічні риси, зокрема мовні діалекти, особливі традиції, звичаї тощо – є етнографічними групами.

Протягом історії *етноси розвивалися в кількох формах, головними з яких вважаються: рід – плем'я – народність – нація.*

У науковій літературі нараховується близько ста різних визначень нації, але жодне з них не є загальновизнаним. Існує також близько десятка різних теорій нації, зокрема етнічна, психологічна, культурологічна, історико-економічна, політична тощо. Найбільш поширеними серед них є етнічна та політична теорії нації. Розібратися в особливостях цих теорій україн потрібно, оскільки, як відзначав Е. Ренан, «цілком зрозуміла на перший погляд ідея нації в дійсності викликає небезпечні непорозуміння».

Засновники етнічної теорії нації (Гердер, П. ван ден Берг, М. Новак, Е. Сміт та ін.) вважають, що *етнічною (Ethnic Nation)* є така нація, яка складається з представників якогось одного етносу, який збудував власну державу або змагається за її створення.

Етнічну націю, наприклад, становлять українці в Україні, «русские» в Росії, литовці в Литві тощо.

За твердженням авторів політичної теорії нації (Г. Гроцій, Руссо, К. Дойч, Е. Гааз), *політичною (Political Nation)* вважається така нація, яка складається з усіх громадян певної країни незалежно від етнічного походження, культурно-мовних та інших особливостей.

Існує і дедалі поширюється ще одна теорія нації, яку її автори (Е. Карр, М. Мосс) назвали *ідеальною (Ideal Nation)* або *досконалою нацією Compleat Nation*). Ця теорія є, власне, етнополітичною, оскільки поєднує в собі риси як

політичної, так і етнічної нації. Досконала, або етнополітична, нація – це не лише представники якогось одного етносу чи просто населення (співгромадяни) якоїсь країни, а вся поліетнічна спільнота, яка, будучи етнічно диференційованою, об'єднана спільною мовою (але не завжди), спільною волею бути єдиним цілим, лояльністю до держави та її законів, спільними символами, інтересами, надіями на майбутнє тощо. Досконалими націями вважаються американська, канадська, шведська, швейцарська та ін.

Деякі науковці вважають українську націю, що конституювалася в 1991 р., «повномасштабною» через набуття нею власної незалежності та суверенності. В цей же час виникає українська політична нація на підставі волевиявлення усього населення УРСР щодо створення нової держави – України.

У науковій літературі, крім термінів «етнос» і «нація», постійно вживаються поняття «етнічна» та «національна» меншини.

Етнічна меншина – це частина якогось етносу, яка з різних обставини (зміна кордонів, еміграція, депортація) відірвалася від нього, опинилася в «чужій країні» і, перебуваючи в іншому етнічному середовищі, зберігає свої особливості та діє як організована спільнота.

Щодо **національної меншини**, то це така етнічна меншина, яка прагне свого самовизначення від основного масиву етносу, який сформував свою націю та збудував власну державу.

Отже, етнічні й національні меншини мають більше спільного, ніж відмінного, тому можливим є вживання цих понять як синонімів, а також інтегруючого їх терміна «етнонаціональна меншина». **Національна меншина** – це група громадян держави, чисельно менша й недомінуюча в цій державі, з етнічними, релігійними або мовними особливостями, які відрізняються від більшості населення, пов'язані один із одним, натхненні спільною волею жити і які ставлять за мету домогтися фактичної та юридичної рівності з більшістю. Вони поводять себе як групи інтересів, вимагаючи справедливого

розподілу праці в державному та приватному секторах, кращих умов для отримання освіти та голосу у виробленні зовнішньої політики.

Слід звернути увагу на те, що наявність *субординованої групи_(груп)* передбачає й існування *домінуючої групи*. Найбільш вдало її визначив американський дослідник Р. Скермергорн: «Домінуюча група – це спільнота всередині суспільства, члени якої мають найбільшу владу, щоб діяти як опікуни й захисники пануючої системи цінностей та головні розподілювачі винагород у суспільстві».

Український народ (політична нація) має певну усталену етнонаціональну структуру. Його ядро становить українська етнічна нація, яка (згідно зі всесоюзним переписом населення 2001 р.) нараховує 37 млн. 541 тис. українців. Її можна вважати домінуючою, але в жодному разі не пануючою нацією. Український народ складається також із майже 120 етнічних і національних меншин, найчисельнішими з яких є: 8 млн. 334 тис. росіян («русских»), 103 тис. євреїв, 275 тис. білорусів, 258 тис. молдован, 204 тис. болгар, 144 тис. поляків тощо. Окрім того, до українського народу (як до політичної, а не етнічної нації) входять кілька корінних народів, зокрема кримські татари, караїми та кримчаки. Етнонаціональні меншини та корінні народи є субординованими, але не підлеглими спільнотами.

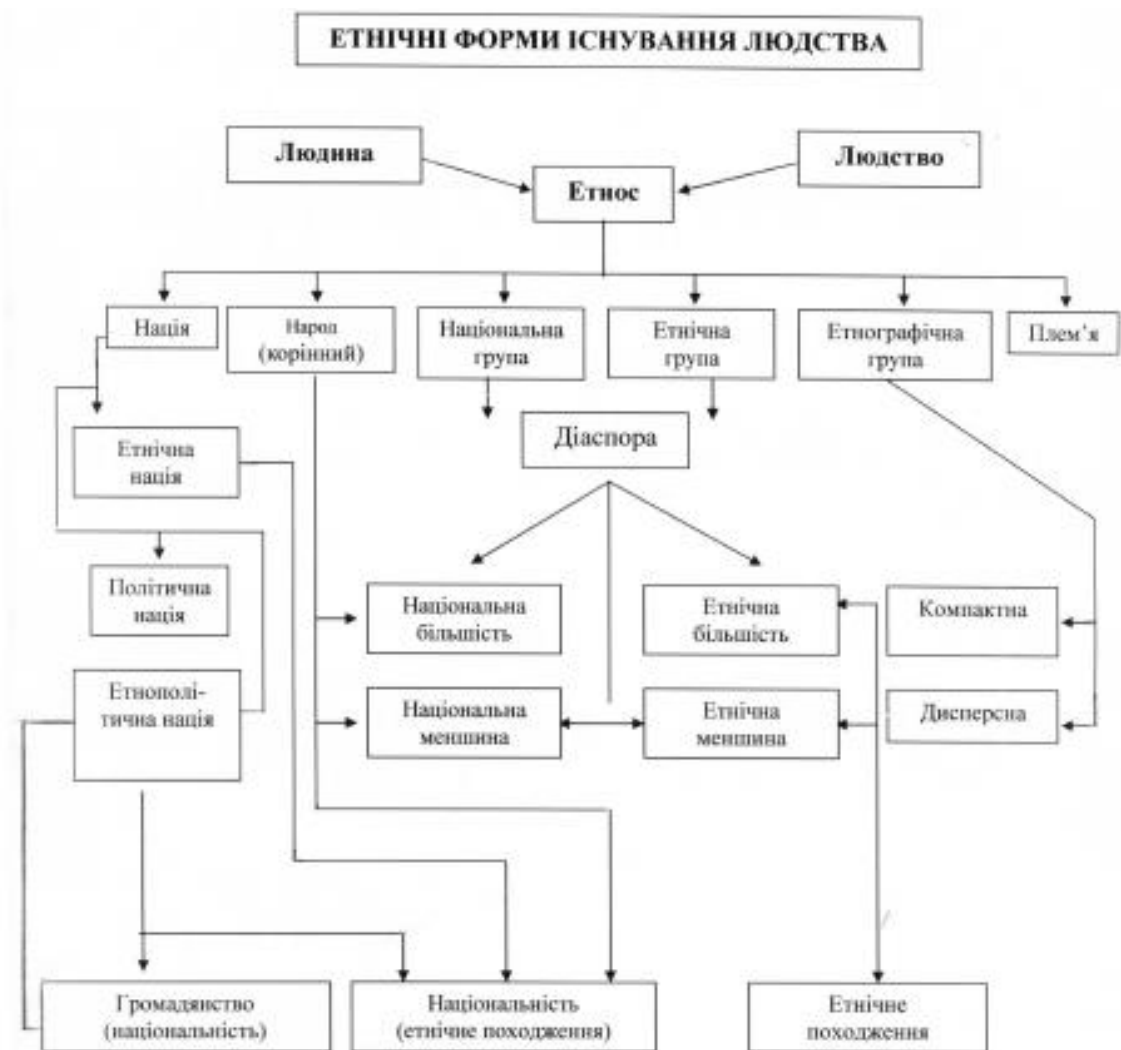

Рис. 1. Етнічні форми існування людства

Загальновизнано, що етнонаціональні спільноти мають свої власні специфічні інтереси – етнічні та національні. Окрім того, у них є спільні інтереси, які на рівні країни можуть становити державні інтереси, а на світовому рівні – вселюдські інтереси.

Етнічні інтереси – це сукупність специфічних інтересів, притаманних тому чи іншому етносу та/чи етнічній меншині. Вони формуються у зв’язку з існуванням в етносів певних особливостей та неоднаковим місцем і роллю їх у суспільно-політичному житті. Етнічні інтереси є реально причиною поведінки й діяльності етнічних спільнот. Вони спрямовані або на збереження та зміцнення існуючого статусу, або на сепаратизм.

Національні інтереси – це не просто сума інтересів різних індивідів, соціальних чи етнічних спільнот, із яких складається суспільство, а узагальнене відбиття їх нагальних потреб, їх природна сукупність.

Державними інтересами називають інтереси, які відстоює держава, але держава своїх власних інтересів не має, адже вона є механізмом забезпечення чийось інтересів. Це можуть бути інтереси партії, класу, етнічної, релігійної та якихось інших спільнот, що, однак, видаються за державні. І лише в правовому демократичному суспільстві можна говорити про існування державних інтересів.

Цілком об'єктивною реальністю є **вселюдські інтереси**. Під ними слід розуміти узагальнене вираження насущних потреб та інтересів усіх народів планети. Вони включають природне прагнення людей до самозбереження та самовдосконалення.

Після набуття незалежності Україна взяла курс на відродження власної демократичної етнонаціональної політики. Про це свідчать положення «Декларації про державний суверенітет України», «Декларації прав національностей України», Закону України «Про національні меншини в Україні», відповідних статей Конституції України та інших нормативно-правових документів, а також деякі практичні заходи держави, спрямовані на задоволення потреб та інтересів усіх етнонаціональних спільнот.

1.4. Етнополітичні процеси

Етнополітичну сферу людського буття можна порівняти із «пульсуючим Всесвітом», оскільки тут відбувається безліч складних і суперечливих процесів. Ці процеси отримали назву «етнополітичних». Головними серед них є етнополітична глобалізація та модернізація (див. схему «Етнополітичні процеси»).

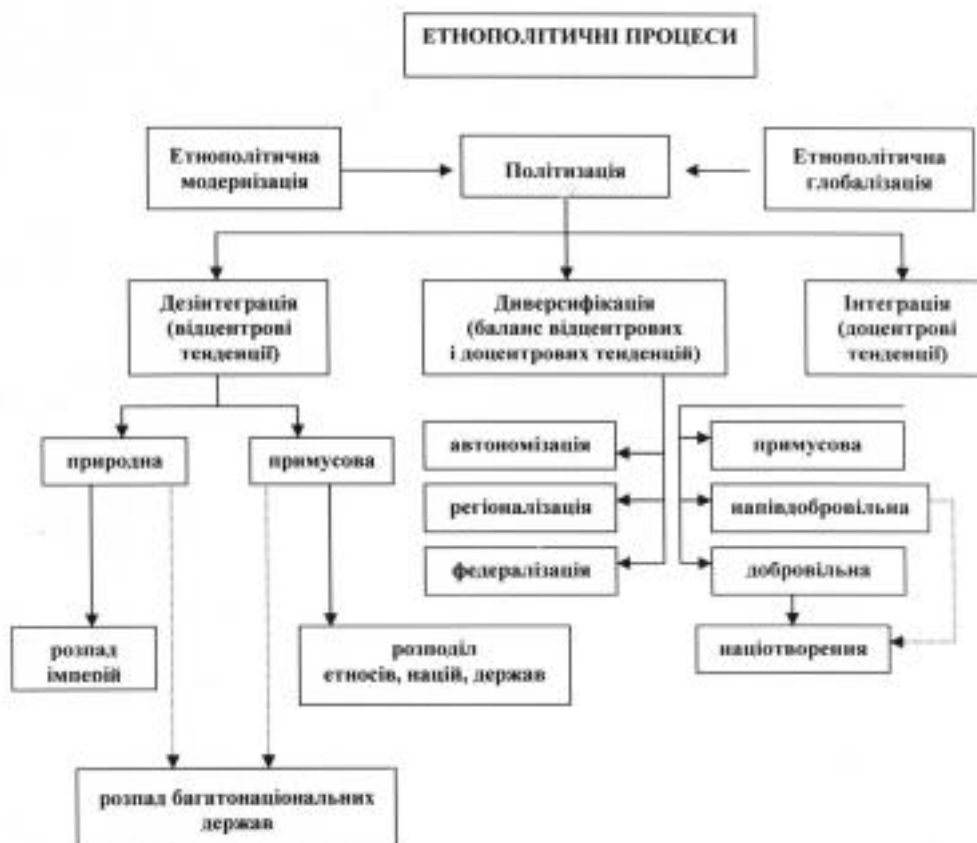

Рис. 2. Етнополітичні процеси

Етнополітична глобалізація – це об’єктивний процес розповсюдження Земною кулею етнічних, національних та етнополітичних ідей, піднесення етнічного ренесансу, посилення політизації етносів, вибуху націоналізму, поглиблення етнополітичної дезінтеграції та інтеграції.

Етнополітичну модернізацію можна визначити як об’єктивний, історично зумовлений процес пошуку народами багатонаціональних й поліетнічних держав адекватних і оптимальних відповідей на виклики часу, зокрема оновлення й осучаснення ними форм, характеру і змісту своїх держав та міждержавних об’єднань.

Свідченням і проявами етнополітичної модернізації є: зникнення імперій; дезінтеграція багатонаціональних країн; формування політичних націй; народження нових національних держав; зростаюче втілення в життя принципів етнічного плюралізму, багатокультурності, автономізації, регіоналізації тощо.

Ці два процеси значною мірою визначають і впливають на решту етнічних та етнополітичних процесів. Основними тут є три процеси: дезінтеграції, асиміляції та інтеграція.

Етнічна дезінтеграція – це процес, під час якого від певної етнічної спільноти відокремлюється інша спільнота або якщо одна з них поділяється на дві й більше частин, кожна з яких стає окремою самостійною етнічною спільнотою.

Під **етнічною асиміляцією** (від лат. *assimilatio* – «уподібнення») розуміється процес розчинення певного етносу, його частин чи окремих представників усередині іншого, як правило, більшого етносу.

Етнічна асиміляція поділяється на культурну і мовну. *Культурна асиміляція* – це процес втрати етнічною меншиною своїх культурних цінностей та прийняття цінностей пануючої етнонації. *Мовна асиміляція* розуміється як процес втрати рідної мови і перехід на мову іншої етнонаціональної спільноти.

Етнічна асиміляція відбувається у трьох формах: а) добровільній; б) примусовій; в) примусово-добровільній. *Добровільною асиміляцією* вважається така, що відбувається за умов бажання, готовності та здатності до неї всіх її учасників.

Під *примусовою асиміляцією* мається на увазі процес, який відбувається внаслідок державної політики, спрямованої на обмеження сфери використання або взагалі викорінення мови, культури, традицій, способу життя та інших духовних цінностей етнічних меншин. Хрестоматійний приклад примусової асиміляції – політика царської Росії в Україні, зокрема Валуєвський циркуляр та Емський указ.

Примусово-добровільна асиміляція буває там, де відсутні офіційні закони, що забороняють чи дискримінують якусь етнічну мову та культуру, але представники етнічної меншини поставлені в такі умови (брак дошкільних виховних установ, навчальних закладів і засобів масової інформації рідною мовою), що людині просто не залишається нічого іншого, окрім поступової

асиміляції. Саме такою, примусово-добровільною можна вважати асиміляцію в роки застою в колишньому СРСР.

Ще одним процесом об'єднуючого характеру є міжетнічна інтеграція (від лат. *integratio* – «зближення, об'єднання»). Під **міжетнічною інтеграцією** розуміється такий процес взаємовідносин етнонаціональних спільнот поліетнічної держави, внаслідок якого ці спільноти зближуються й об'єднуються, формуючи політичну націю, виробляючи почуття спільного громадянства й державного патріотизму, але не втрачаючи при цьому своїх етнічних властивостей.

Друга половина ХХ ст. стала свідком бурхливого посилення так званого «етнічного ренесансу». **Етнічний ренесанс** – це процес відродження етнічних почуттів, накопичення етнічного знання, посилення індивідуальної та групової етнічної самосвідомості та зростання етнічної солідарності. Його сутність – пошуки свого етнічного коріння, відродження свого етнічного «Я» та «Ми», утвердження й оновлення своєї етнічної особливості та своєрідності.

У 70-80-х рр. ХХ ст. етнічний ренесанс переріс у політизацію етносів. **Політизацію етносів** можна визначити як процес набуття етнічною спільнотою політичної свідомості, мобілізації на досягнення певних цілей, виходу на арену політичного життя та боротьби за право на участь у прийнятті політичних рішень і контроль за їхнім виконанням. Стисло – це процес виходу етнічних спільнот на політичну арену і перетворення їх на суб'єктів політики.

Слід звернути особливу увагу на те, що:

- 1) політизація етносів – це процес передачі частини суверенітету від урядів народам, демократизації політики, залучення до неї широких народних мас;
- 2) вихід на арену політичного життя широких народних мас містить потенційну небезпеку сваволі й насильства;

- 3) усі негативні явища, зокрема загострення етнополітичних конфліктів, породжуються не стільки процесами політизації етносів, скільки спробами їх загальмувати, зупинити і повернути назад силою зброї або загрозою її застосування;
- 4) цивілізованій частині людства певною мірою вдалося домогтися деполітизації етносів, але не шляхом застосування силових методів, а проведенням демократичної етнонаціональної політики;
- 5) такі шанси мають також народи посттоталітарних держав;
- 6) потрібні об'єктивні знання про причини етнічного ренесансу та політизації етносів, рушійні сили цих процесів, умови та перспективи їх розвитку.

Основними загальними причинами етнічного ренесансу й політизації етносів є вплив процесів етнополітичної глобалізації та модернізації, а також нерівноправне становище етнонаціональних спільнот і будь-які прояви їх дискримінації.

Вирішальний вплив на процес політизації етносів має держава, зокрема її етнонаціональна політика. За висновком багатьох західних вчених (П. Брасс, Дж. Келлас, Дж. Ротшильд), політизація етносів починається і посилюється там і тоді, де і коли якась етнонаціональна спільнота намагається використати державу та її уряд для панування над іншими. За цих умов інші спільноти виходять на арену політичного життя і починають боротьбу проти такої спільноти, уряду і самої держави.

Окремої уваги заслуговує така причина політизації етносів, як звернення інтелектуалів до політики як засобу захисту інтересів етнічної групи та вирішення своїх власних соціальних проблем. У західній науковій літературі найактивніші представники такої інтелігенції отримали назву «політичні антрепренери» («political entrepreneurs»). Канадська дослідниця Т. Раковська-Гармстоун так охарактеризувала їхню роль: «Політичні антрепренери формулюють і проголошують конкретні вимоги етнічної спільноти, домагаються від центральної влади задоволення цих вимог і мобілізують членів спільноти на їх підтримку».

Серед *специфічних причин*, що призвели до етнічного ренесансу та політизації етносів у СРСР, можна назвати: криза тоталітаризму і демократизація суспільства, якіобумвили припинення «холодної війни», падіння «залізної завіси» та проникнення в СРСР західних ідей і цінностей; процеси модернізації, демократизації та гласності; народження й поширення критичного етнополітичного мислення; нерівноправне становище етнонаціональних спільнот; намагання зберегти СРСР у незмінному вигляді; ставка на силові методи вирішення етнополітичних конфліктів тощо.

Особливої уваги тут заслуговує роль діаспор, зокрема української, які надавали моральну та матеріальну допомогу своїм народам на всіх етапах їх політизації. В умовах мовчанки правлячих кіл західних країн така підтримка мала величезне значення.

У пострадянських державах, зокрема в Україні, до згаданих загальних і специфічних причин політизацій етносів додалися ще й *особливі причини*. Серед них: розчарування в сподіваннях і очікуваннях, пов'язаних з отриманням незалежності; різке погіршення соціально-економічної ситуації та зниження життєвого рівня населення; збереження старих чи поява деяких нових проявів дискримінації за етнічною ознакою; недосконалість нової етнонаціональної політики та ін.

У колишньому СРСР політизація етносів сприяла: 1) банкрутству національної політики КПРС; 2) зародженню та розвитку національно-визвольних рухів; 3) вибуху націоналізму та народженню етніцизму; 4) делегітимізації політичної системи СРСР та його дезінтеграції; 5) народженню чи відродженню нових держав, зокрема України.

З наведеного можна зробити висновок: *політизація етносів – це боротьба етнічних спільнот за розподіл чи перерозподіл влади, за збереження чи поліпшення свого статусу, за контроль над природними ресурсами, що швидко скорочуються, та екологічним середовищем, яке катастрофічно швидко погіршується. Це також наполеглива боротьба за створення найбільш сприятливих умов для свого виживання, існування та*

самореалізації, за право самостійно вирішувати власну долю і бути не лише об'єктом, а й суб'єктом політики.

Ще однією закономірністю етнополітичного розвитку людства є нескінченна зміна процесів дезінтеграції та інтеграції. Тут варто звернути увагу на дві важливі обставини. По-перше, в основі процесів дезінтеграції та інтеграції лежать відповідно відцентрові (centrifugal) та доцентрові (centripetal) тенденції. Вони є взаємозалежними та взаємообумовленими, що знайшло відображення у так званій «парній» (paired) концепції відцентрових і доцентрових тенденцій. По-друге, відцентрові сили, як правило, гуртують підлеглих етнонаціональних спільнот, а доцентрові – пануючих та домінуючих.

Етнополітичну дезінтеграцію можна визначити як один із напрямів процесу розвитку людства, пов'язаної із роз'єднанням і розподілом уже існуючої етнополітичної спільноти, єдиного багатонаціонального чи поліетнічного суспільства, держави чи міждержавного утворення. Дезінтегрують, як правило, імперії, що приречені на розпад самим етнополітичним розвитком людства, а також багатонаціональні держави, зокрема ті, які проводять антидемократичну етнонаціональну політику.

Етнополітична інтеграція – це процес об'єднання етнонаціональних спільнот і етнорегіонів у єдине суспільство і державу, а також окремих держав у міждержавне утворення. І що особливо важливо, інтеграція – це другий (поряд із дезінтеграцією) напрям процесу розвитку людства. Діючи разом, вони нагадують «Всесвіт, що розбігається», в якому теж діють сили як відштовхування, так і взаємного тяжіння.

Етнополітична інтеграція поділяється на примусову, добровільну та примусово-добровільну. *Примусовою* вважається така інтеграція, яка здійснюється «політичними засобами» (К. Дойч) або «із застосуванням примусу» (А. Етціоні). Примусова інтеграція існувала в імперіях і тоталітарних державах, таких як царська Росія та СРСР.

Добровільна інтеграція, яка відбувається з ініціативи політичної еліти за масової підтримки населення кожної з частин, що інтегрується, може мати місце в правових демократичних державах або між ними. Прикладом тут можуть бути більшість західних країн та ЄЕС.

Примусово-добровільною вважається така інтеграція, яка відбувається в так званих «стресових умовах», тобто у складних чи безвихідних ситуаціях. Прикладом може бути створення на уламках СРСР Співдружності незалежних держав (СНД), утворення єдиного економічного простору (ЄЕП) та ін.

Одним із найбільш тривалих, складних і суперечливих інтеграційних етнополітичних процесів є **націотворення, націобудівництво** (nation-building). Автори теорії націобудівництва (К. Дойч, У. Фольц, К. Фрідріх) зазначають, що «це процес будівництва групових зв'язків єдності та групової лояльності для міжнародного представництва та внутрішнього планування». Нації можуть формуватися з представників як одного, так і кількох етносів. Для будівництва нації потрібні такі умови: 1) спільна територія; 2) зміцнення ринкових відносин; 3) масова освіта та розгалужена система комунікацій; 4) формування демократичних правових норм суспільства; 5) етнічний ренесанс та політизація етносів; 6) зміцнення волі до спільного життя; 7) готовність прийняти спільну назву тощо.

Надзвичайно велику роль у націотворенні відіграють національна еліта, зокрема її політичні антрепренери, а також націоналізм, про що вже йшлося. Не менш важливу роль у націобудівництві відіграє те, що можна назвати «презумпцією рівності статусу та можливостей», тобто забезпечення рівних прав та можливостей і покладання однакових обов'язків на всіх членів спільноти незалежно від їх етнічного походження. Досить чітко цю закономірність виклав Е. Геллнер: «Звичайна група людей (скажімо, мешканців певної території, носіїв певної мови) стає нацією, якщо і коли члени цієї групи твердо визнають певні права й обов'язки один щодо одного внаслідок свого членства. Саме взаємне визнання такого товариства

перетворює їх у нації». Ця закономірність має привернути увагу і теоретиків, і практиків націобудівництва, бо її ігнорування перетворює процес націотворення у свою протилежність, тобто в руйнування нації.

Як вже зазначалося, більшість націй намагається створити та/чи розбудувати свою державу. Нагадаємо, що людству відомі дві основні форми держав: унітарна і федеративна, а також міждержавне утворення – конфедерація.

Унітарна держава (від лат. *unitas* – «єдність, цілісність, однорідність») – це форма державного устрою, що базується на верховенстві єдиної державної влади над адміністративно- або національно-територіальними одиницями (областями, департаментами), на які її поділено. Унітарною вважається держава, у якій жодна з її територіальних частин не має статусу державного утворення. Сьогодні з майже 200 існуючих держав близько 150 вважаються унітарними. Класичні приклади – Італія, Франція, Японія та ін. Україна *де-юре* є унітарною державою, але *де-факто* – унітарною державою з елементами федералізму, оскільки в її складі є Автономна Республіка Крим.

Федеративна держава (від лат. *foedus* – «домовленість, договір, договірний») – це стійка, нецентралізована форма державного устрою, за якої кілька держав та/чи державних утворень (суб'єктів), не втрачаючи власного суверенітету, об'єднані в єдиній союзній державі на засадах спільно виробленої конституції та низки домовленостей («правил гри»). Сьогодні існує близько 20 федеративних держав, зокрема Бразилія, Індія, Канада, США, ФРН, Швейцарія тощо.

Отже, в етнополітичній сфері відбувається безліч складних, суперечливих, взаємопов'язаних, часто діаметрально протилежних процесів, що постійно викликають, а подекуди й загострюють етнополітичні конфлікти.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте розвиток політичної думки про етнополітологію.
2. Визначте основні завдання і цілі етнополітології.

3. Що ми розуміємо під політизованою етнічністю?
4. Етнічна поведінка і форми етнополітичної діяльності.
5. Дайте визначення термінів «національна меншина», «національна група», «національна спільнота», «етнічна спільнота».
6. Що таке етнополітологія, чим обумовлена актуальність її розвитку?
7. У чому полягають основні відмінності критичного етнополітичного мислення від догматичного?
8. Що спільного між етносом та нацією і чим вони відрізняються?
9. Які переваги має критичне етнополітичне мислення у порівнянні з іншими?
10. Якими причинами обумовлені процеси етнічного ренесансу та політизації етносів і в чому їхня суть?
11. У чому полягає специфіка етнополітичних конфліктів і які причини їх виникнення?
12. Із яких положень складаються «золоті правила» етнополітичної конфліктології?

Теми рефератів

1. Форми етнополітичної діяльності державної (титульної) нації.
2. Національні й державні інтереси в системі етнополітології.
3. Націоналізм в етнонаціональних процесах.

Рекомендована література

1. Гельнер Е. Нації та націоналізм: Перекл. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
2. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – К.: Довіра, 1999. – 300 с.
3. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. – К.: Наукова думка, 1993. – 542 с.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Довіра. – 942 с.

5. Римаренко Ю. І. та ін. Етнодержавознавство: теоретико-методологічні засади. – К.: Ін-т держави і права НАНУ, 2001. – 254 с.
6. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи. – 224 с.